

بررسی معماری منظر محوطه‌های باستانی با تأکید بر منظر طبیعی نمونه موردی: دژ پشت قلعه آبدانان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۸

کد مقاله: ۲۱۵۸۱

محمد مسعود غیابی^{*۱}

چکیده

امروزه توجه به آثار و ابنیه باستانی به عنوان جزئی از قالب کلی منظر و در کنار سایر پدیده‌های محیطی (طبیعی و مصنوعی) مورد توجه و ارزش گذاری قرار گرفته است. منظر باستانی-طبیعی معرف آثار باستانی در بستر طبیعی است که امروزه به عنوان یکی از انگیزه‌های لازم به منظور جذب گردشگر محسوب می‌شوند. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با هدف تاثیر عوامل طبیعی در شکل‌گیری مناظر باستانی-طبیعی دژ پشت قلعه آبدانان در راستای شاخص‌سازی منطقه و تبدیل آن به قطب گردشگری انجام گرفته است. منطقه فرهنگی پشت کوه‌دارای ویژگی‌های طبیعی و جغرافیایی خاصی است و از مناطق مهم بین فرهنگی و محل برهم‌کنش فرهنگ‌ها در تاریخ به شمار می‌رود. نتایج نشان داد دلایل مختلف از قبیل منفک بودن تپه ای که دژ پشت قلعه روی آن قرار دارد از سایر تپه‌ها، ارتفاع مناسب و اشراف داشتن به کل منطقه، مناظر طبیعی و زمین‌های کشاورزی پیرامون دژ، عبور رودخانه دویرج، سبب شاخص شدن این منطقه تاریخی-طبیعی شده است که باید بیشتر مورد توجه مسئولان میراث فرهنگی و گردشگری برای تبدیل شدن به جاذبه تفریحی توریستی باستان شناختی قرار گیرد.

واژگان کلیدی: نظر باستانی، منظر طبیعی، منظر فرهنگی، دژ پشت قلعه، آبدانان

۱- دانشجوی معماری منظر کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد واحد تهران جنوب mohamadmasoudghiabi@gmail.com

زاگرس مرکزی بخش وسیعی از غرب کشور را در بر گرفته که شرایط طبیعی دره های آن مسیر های ارتباطی ویژه ای را ایجاد کرده است. وضعیت خاص رشته کوه های این منطقه سبب شده تا شاهراه های ارتباطی آن از روزگاران باستان تا کنون چندان تغییر مسیر نیابد [۱]. به عبارت دیگر، این راه ها از آغاز ارتباط تمدنی در دوره های تاریخی و از آن به بعد هیچ گاه اهمیت خود را از دست نداده اند. بنابراین می توان این منطقه را از لحاظ ساختمان طبیعی برای عملیات نظامی بهترین و بی نظیر ترین مناطق برشمرد؛ زیرا در اینجا چگونگی چیدمان رشته کوه های متعدد، بهترین دیوارها و سدهای غیرقابل عبور و در عین حال معابر محدودی را به وجود آورده است که با حداقل قوا می توان از آن حفاظت کرد [۲]. همین موضوع سبب ایجاد قلعه های متعدد در این منطقه شد.

استان ایلام از قدیمی ترین خاستگاهها و سکونتگاههای بشری با قدمتی بین هشت تا ده هزار سال پیش از میلاد و دارای هفتصد اثر تاریخی ثبت شده در فهرست آثار ملی می باشد. وجود آثار باستانی فراوان در استان ایلام از دوره ساسانی نشان می دهد که این منطقه در آن زمان از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است. آثار ۳۰ شهر گمشده به جای مانده از تمدن های ایلام و ساسانی از جمله سیمره، سیروان، اریوجان، دز و ده بالا و بیش از یک هزار اثر تاریخی، فرهنگی، زیارتی، طبیعی و دیدنی نمودی از دیرینگی تاریخ و تمدن این سرزمین پر رمز و راز است [۳]. از آنجا که استان ایلام در محدوده جغرافیایی غرب زاگرس و مشرف بر جلگه بین النهرین واقع شده است، لذا این ناحیه حد فاصل ساکنان کوه و دشت قرار داشته و نقش عمده و اصلی ارتباطی تمدن های زاگرس و بین النهرین را عهده دار بوده است. وجود جاده های مواصلاتی، کاروانسراها، چاپارخانه ها، پل های باستانی و از همه مه متر قلاع تاریخی و باستانی از دلایل مستند این ارتباط محسوب می شوند. برای اینکه حاکمان بتوانند بر مناطق تحت سلطه خود مسلط باشند، به اجبار اقدام به ساختن دژها و قلاع مستحکم در نقاط استراتژیک می نمودند، که وجود قلاع متعدد در مناطق استان ایلام این موضوع را تأیید می کند [۴]. هر ملت تاریخی دارد و تاریخ هر ملت، عوامل هویت بخش آن است. بسیاری از اطلاعات تاریخی از بررسی ها، کاوش ها و مطالعات باستان شناسی بر روی آثار و شواهد باستانی به دست می آید، لذا ضرورت دارد نسبت به بررسی علمی آثار به جای مانده از ادوار مختلف اقدام شود و با انجام این مهم گامی مؤثر در جهت معرفی و شناخت مجموعه های با ارزش تمدنی برداشته شود. قلاع استان ایلام به عنوان یکی از شاخصه های معماری نظامی و تدافعی این منطقه، حائز بسیار اهمیت اند و مطالعه و بررسی شان ضرورت دارد. قلاع که عموماً دارای استحکامات نظامی از جمله برج، بارو و خندق هستند، برخی حکومتی، برخی مسکونی و برخی حکومتی-مسکونی بودند؛ البته نمونه کامل مسکونی، بدون داشتن بخش حکومتی بسیار نادر است. این پژوهش با هدف بررسی ویژگی های کالبدی و معماری قلعه هزار درب واقع در آبدانان صورت گرفته است و به دنبال پاسخگویی به این سوال است که قلعه های دوره ساسانی دارای چه عملکردهایی بوده اند؟ ویژگی های معماری و فضایی قلعه هزار درب آبدانان به چه صورت است؟

۲. پیشینه تحقیق

آثار تاریخی استان از جمله قلعه های دوره ساسانی به عنوان منابع و آثار تاریخی این منطقه، میراث با ارزشی به مثابه هویت این منطقه هستند. تا به حال تحقیقات و پژوهش هایی از جنبه های تاریخی، گردشگری، و ... صورت گرفته، اما از آنجا که این بناها به نوعی منعکس کننده فرهنگ، آداب و رسوم و هویت این منطقه هستند می توانند از لحاظ معماری نیز مورد مطالعه قرار گیرند. لذا بررسی و تحلیل این بناها که اولین ساختمانهایی بودند که در ایلام ساخته شدند از لحاظ معماری و طراحی بنا می تواند ارزشمند واقع شوند و به عنوان منابعی مفید و تاریخی مورد استفاده قرار گیرند. شهرستان آبدانان که بخشی از این حوزه فرهنگی محسوب می گردد، به دلیل قرار گرفتن در حد فاصل ارتفاعات کبیرکوه و دینارکوه، ارتباط با دشت خوزستان از طریق دشت مورموری و وجود رودخانه های دائمی فراوان همچون دویرج، سیاه گاو و عبور رودخانه کرخه در بخش غربی، آبدانان را از جمله کانون های سکونت و حیات بشری از دوره نوسنگی تا عصر حاضر گردانیده است. شرایط زیست محیطی مناسب در منطقه مزید بر علت بوده که حیات به صورت تداوم دوره های فرهنگی ادامه یابد. از این رو توزیع استقرارهای باستانی به گونه ای است که بیشتر محوطه های متعلق به دوره های غارنشینی و نوسنگی در بخش کوهستان و محوطه های مربوط به ادوار پیش از تاریخ منطقه در دشت کلات مورموری پراکنده اند. آثار فراوانی از دوره ساسانی و متعاقب آن قرون اولیه اسلامی به دلیل نزدیکی به پایتخت و قرار گرفتن بر سر راه غرب به جنوب غرب در سراسر منطقه مشهود است [۵].

آغاز مطالعات باستان شناختی منطقه آبدانان به حدود دهه پنجاه شمسی بازمی گردد، زمانی که لویی واندنبرگ نخستین بار کاوش هایی را در گورستان قبرستان نای انجام داد [۶]. در سال های اخیر فعالیت های باستان شناختی عمده ای در این منطقه خصوصاً در مورد دوران تاریخی آن صورت گرفته است. دوره ساسانی از مهمترین ادوار تحولی این منطقه به حساب می آید؛ چرا که این دوره آغاز مراحل مهم از تغییرات فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و ... در منطقه و ایران است.

قلعه هزار درب از جمله بناهای شاخص و پابرجا دوره ساسانی در آبدانان است. با توجه به حجم مطالعات باستان‌شناختی که در خصوص قلعه‌های ساسانی منطقه انجام گرفته، اما این بنای شاخص تا حدودی ناشناخته باقی مانده است و هنوز آگاهی چندانی از چگونگی ساخت، دوره استقرار، روند تکمیل و توسعه آن در دست نیست.

۳. روش تحقیق

این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی تاریخی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی اسناد و متون تاریخی و بررسی‌های میدانی انجام گرفته است. به این ترتیب به محل قلعه هزاردرب مراجعه کرده و عکسبرداری‌ها و برداشت‌های لازم برای شناخت و تحلیل بنا صورت گرفته است.

۴. شکل‌گیری معماری قلعه‌ها در ایران

انسان در طول زندگی خویش شهرهای اولیه را در نقاطی ساخته، که از عناصر اصلی زیست‌نظیر آب کافی، زمین مناسب و نزدیکی به راه‌های تجاری برخوردار بودند، اما بروز تهاجمات و لشکرکشی‌ها و تجاوزات موجب شد که اصل مهم دیگری را در این شهرها مورد توجه قرار دهد و آن جنبه دفاعی بود، لذا انتخاب نقاط مرتفع و ایجاد دیوارهای دفاعی به عنوان یک اصل مهم مطرح گردید [۷].

شکل قلعه، نوعی معماری است که در موارد گوناگون به کار رفته و از ویژگی‌های کهن تمدن ایرانی در فلات آسیای مرکزی و خاور نزدیک است [۸]. از نظر کارکردهای معماری قلعه‌ها طیف وسیعی از سازه‌ها را در برمی‌گیرد. تنوع در شکل ظاهری قلعه‌ها موجب شده تا تصور شود که وجود قلعه‌ها قبل از اینکه ناشی از ضرورت انطباق با محیط جغرافیایی خاص بوده باشد و یا نتیجه شدت گرفتن ناامنی، بیشتر متأثر از سبک معماری به خصوصی است [۹].

محققین قلاع ایران را در یک تقسیم‌بندی کلی به دو نوع کوهستانی و جلگه‌ای و از لحاظ موقعیت جغرافیایی ساخت آن‌ها و کاربری به انواع مختلف، نظامی و سرحدی، راه‌داری، حاکم‌نشین و ... تقسیم کرده‌اند [۱۰]. در قلعه‌های کوهستانی، قلعه در صعب‌العبورترین بلندی کوهستانی بنا می‌شدند و چون طرح و نقشه‌ای از پیش آماده نداشتند، طراح یا معمار حصارها، برج‌ها، اتاق‌ها و ورودی‌ها را با توجه به موقعیت طبیعی صخره‌ها احداث می‌کردند. به این علت اغلب قلعه‌های کوهستانی طرح هندسی مشخص نداشتند. قلعه‌هایی که در دشت بنا می‌شد عمدتاً طرح هندسی مشخصی داشتند و دارای نقشه‌های مربع، مستطیل، چندضلعی و مدور بودند [۱۱]. تأمین امنیت برای منطقه ساخت قلعه، نخستین بحثی است که معماری قلاع ایران را تحت شعاع قرار داده است. در همه‌ی این بناها عناصری به عنوان شاخصه‌های معماری آن‌ها دیده می‌شود که با قرارگیری کنار یکدیگر، شکلهای اصلی قلاع ایران را تشکیل داده است که در این عناصر، وجه نظامی و امنیتی بیشترین اهمیت را دارد. از نظر استقرار نیز قلاع ایران نسبت به وضع طبیعی محل و مصالح موجود در آنجا به اشکال مختلفی ساخته شده‌اند. چنانچه ساخت قلاع در تاریخ ایران پیش از اسلام و ایران اسلامی ارتباطی تنگاتنگ با ضروریات سیاسی و اقتصادی و جغرافیایی داشته است. از همین روست که قلاع را در کوه‌های صعب‌العبور، کنار آب و چشمه‌سارها، پیرامون شهرها و مشرف بر آن‌ها می‌ساختند. در قلاع دوران اسلامی، شکل، جنس و تعداد برج و باروها به اهمیت و وسعت هر شهر و نیز به شرایط اجتماعی و طبیعی هر منطقه بستگی داشت. اما عموم آن‌ها دارای دیواری بلند، عریض و طولانی و برج‌هایی استوانه‌ای یا چندوجهی و یک یا چند دروازه برای ورود و خروج و گاهی نیز خندقی در گرداگرد خود بودند که دسترسی به آن را دشوار می‌کرد. با وجود تفاوت‌هایی که از نظر شکل، ابعاد، اندازه، طرح و مصالح در این گونه قلعه‌ها وجود دارد، از لحاظ نوع مناسبات حاکم بر زندگی قلعه‌نشینان، تقریباً یکسان بودند. این مناسبات در کنار عوامل طبیعی و جغرافیایی منطقه، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری بافت ساختمانی و عملکرد بخش‌های مختلف قلعه‌ها بر عهده داشته و همه آنها را در نوع ویژه‌ای از معماری گرد آورده است [۹].

۵. ویژگی‌های قلعه‌های ساسانی

به دلیل شرایط جغرافیایی مناسب و منابع طبیعی کشور ایران در زمان ساسانیان همواره دستخوش تهاجم و لشکرکشی‌ها و جنگ‌ها بوده است. به همین خاطر قلعه، یکی از بناهایی است که در دوره ساسانیان از ملزومات شهرسازی محسوب می‌شده و به عنوان بنایی انتظامی و محل حکمرانی سردمداران بوده است. به طور کلی می‌توان موقعیت طبیعی و جغرافیایی مرزها و مرکز شهر را به دو دسته کوهستانی و جلگه‌ای تقسیم کرد که به لحاظ کارکرد قلعه‌های نظامی و سرحدی، قلاع راه‌داری، مربوط به اقلیت‌های سیاسی و مذهبی، حاکم‌نشین و روستایی و ... می‌توان در نظر گرفت [۱۰].

بخشی از بقایای معماری دوره ساسانی شامل بناها و تأسیسات تدافعی از جمله حصارهای پیرامون شهرها و محوطه‌های مسکونی، انواع قلعه‌ها و دیوارهای عظیم دفاعی با برج و باروهای بسیار است [۱۱]. قلاعی که در زمان ساسانیان ساخته شده‌اند، معمولاً دارای برج‌های نیمه‌گرد جلوتر از دیوار دفاعی هستند و این برج‌ها خیلی نزدیک به هم ساخته شده‌اند. نزدیک بودن برج‌ها به یکدیگر علاوه بر آن که قدرت دفاعی و امنیتی ساکنین قلعه را افزایش می‌دهد، بر زیبایی طرح بنا نیز می‌افزاید. محکم کردن قلعه به وسیله برج‌های دفاعی مدور، در زمان ساسانیان توسعه و تکامل یافته است [۱۲].

به طور کلی قلعه‌هایی که در زمان ساسانیان بنا شده‌اند دارای برج‌های نیمه‌گرد، جلو تر از دیوار دفاعی هستند که بسیار نزدیک به هم ساخته شده‌اند. نزدیک بودن برج‌ها به یکدیگر علاوه بر افزایش قدرت دفاعی دژنشینان بر استحکام و زیبایی بنا نیز می‌افزود. همچنین در این دوره بطور گسترده‌ای از عوارض طبیعی و شکل زمین بهره برده‌اند و ایجاد قلعه از ابتدا براساس نقشه‌ای دقیق طرح ریزی و اجرا می‌شده است. محکم و مسلح کردن قلعه‌ها با برج‌های دفاعی مدور در زمان ساسانیان توسعه و تکامل یافت. فن قلعه‌سازی با برج‌های مدور در دوره‌های بعد تأثیرات فراوانی بر قلعه‌سازی در ارمنستان آذربایجان و بخش‌های دیگر ایران برجای گذاشت [۱۳].

ساختار قلعه‌ها به لحاظ معماری و کارکرد به صورت زیر بوده است:

۱. حصار: این بخش از قلعه از دو بخش شامل دیوارها و برج‌ها تشکیل شده است. دیوارها ساختاری یکپارچه از چینه، خشت، آجر و سنگ دارند که با ارتفاع مناسب پیرامون محدوده ساخته می‌شده است. در پای دیوارها از مصالح سنگ استفاده می‌شده است و در بالای دیوارها بازشوها و کنگره‌ها ساخته می‌شدند. برج‌ها نیز ساختارهایی بودند که با پلان مربع، مستطیل یا دایره ساخته می‌شدند. وجود این برج‌ها در گوشه‌های قلعه به استحکام دیوارها کمک کرده و امکان دیده‌بانی را نیز فراهم می‌ساخته است. معمولاً در برج‌ها از تزئینات و گره‌چینی نیز استفاده می‌شده است [۱۴].

۲. خندق: گودال‌هایی با عمق و عرض زیاد که پیرامون حصار حفر و با آب پر می‌شدند تا امکان دستیابی دشمن به دیوارهای قلعه وجود نداشته باشد [۱۴].

۳. دروازه: یکی از مهمترین بخش‌های حصار محسوب می‌شدند که دسترسی اصلی به داخل و خارج قلعه از طریق آن صورت می‌گرفته است. از این رو نگاهیانی و کنترل ترددها در دروازه‌ها انجام می‌شده است. معمولاً در طبقه بالای دروازه محلی برای اقامت نگهبانان نیز ساخته می‌شده است [۱۴].

۶. محدوده مورد مطالعه

آبدانان، یکی از شهرستان‌های جنوبی استان ایلام است «کبیرکوه» مهمترین رشته کوه این ناحیه همانند دیواره عظیمی مابین دو شهرستان آبدانان و دره شهر سایه افکنده است و بخش کوهستانی استان ایلام را از بخش گرمسیری آن جدا می‌کند. به دلیل این عارضه جغرافیایی، آبدانان دارای دو چهره جغرافیایی کاملاً متضاد است. بخش جنوبی آن را دشت رسوبی و بخش شمالی آن را منطقه کوهستانی با اقلیمی تقریباً متفاوت از جنوب، تشکیل می‌دهد. آبدانان، منطقه‌ای با دو چهره متفاوت است. این شهرستان در شمال دهلران واقع است و نیمی از اقلیم آن، مشابهت کاملی با دشت دهلران دارد که در امتداد آن است. نیمه شمالی شهرستان در دامنه کوه عظیم کبیرکوه با وضعیت نیمه کوهستانی شامل تپه ماهورهای طبیعی است و جاده بین این دو شهر از گردن‌های معروف کشور محسوب می‌شود. آنچه در بررسی آبدانان حاصل آمد؛ کشف شمار زیادی بقایای معماری با مصالح سنگ و ساروج در یک محدوده گسترده است که متأسفانه تاکنون ناشناخته باقی مانده‌اند [۱۵].

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی آبدانان در نقشه (نگارنده)

۷. یافته‌های تحقیق

قلعه‌ها از مهم‌ترین آثار تاریخی و معماری ایران هستند. در ایران قلعه‌ها با کارکردهای مختلف ساخته می‌شدند. برخی کارکرد نظامی داشته و برخی دیگر به عنوان محل اسکان والی یک شهر یا ایالت بودند. برخی دیگر از این قلعه‌ها، مکان‌هایی برای اداره شهر محسوب می‌شدند. جایگاه و موقعیتی که قلعه در آن بنا می‌شود، می‌تواند نشانی بر کارکرد آن باشد. قلعه‌های خارج از شهر و روستا که موقعیت کوهستانی دارند، کارکردهای نظامی و دفاعی دارند و برای مقابله با دشمن و به قصد دفاع از مردم ساخته شده‌اند. قلعه هزار در یکی از قلعه‌های ساخته شده با کارکرد نظامی است. قلعه هزار درب مربوط به دوره ساسانیان-دوران‌های تاریخی پس از اسلام است و در آبدانان، جنب دبیرستان شریعتی واقع شده است.

شکل ۲. نمای اصلی قلعه هزار درب (نگارنده)

این اثر در تاریخ ۲۲ تیر ۱۳۷۹ با شماره ثبت ۲۷۴۴ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده‌است. این قلعه از شمال شرق نیز با شهرستان دره شهر همسایه است. این قلعه باشکوه در آن زمان قلعه‌ای با کارکرد نظامی بوده است. زمانی که وارد قلعه شوید با هزارتویی از طاق‌های هلالی مواجه می‌شوید، می‌توان گفت ریشه نام هزار درب از وجود طاق‌های فراوان نشأت گرفته است.

۷-۱. ساختار و معماری قلعه هزار درب

قلعه هزار درب بی‌شک یکی از جذاب‌ترین و شگفت‌انگیزترین بناها تاریخی در ایران است، این قلعه دیدنی دارای معماری خاص و طاق‌های هلالی زیبا است که در اکثر سازه‌های تاریخی ایران زمین دیده می‌شود. راهروهای طولی در ۴ جهت قلعه هزار درب وجود دارد که با درگاه‌هایی به اتاق‌های قلعه متصل می‌شوند. این قلعه دو طبقه بوده و دارای یک زیرزمین نیز می‌باشد، دریچه‌هایی به قطر یک متر در سقف، دالان و اتاق‌ها تعبیه شده است تا نور و تهویه فضاهای داخلی قلعه را تامین کنند.

شکل ۴: طاق‌های هلالی شکل در نمای اصلی قلعه (نگارنده)

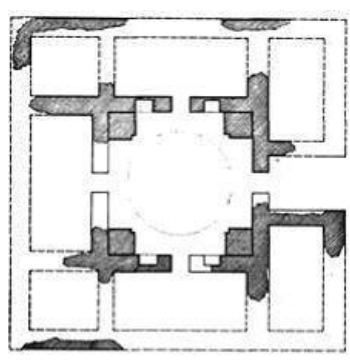

شکل ۳: تهویه از طریق سقف در قلعه هزار درب (نگارنده)

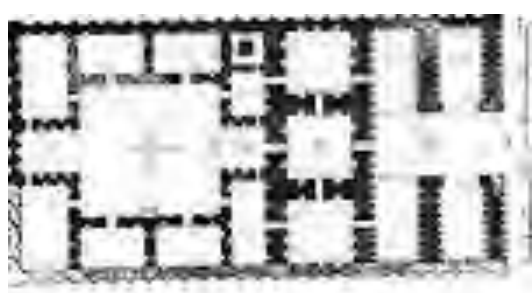
نمای اصلی این اثر، طاق‌های هلالی شکل است که با توجه به ساختار معماری آن، می‌توان کارکرد قلعه را تشخیص داد. بررسی معماری قلعه نشان می‌دهد که قلعه هزار در به احتمال بسیار قلعه یا پادگان نظامی بوده است.

۷-۲. بررسی نقشه‌های بنا

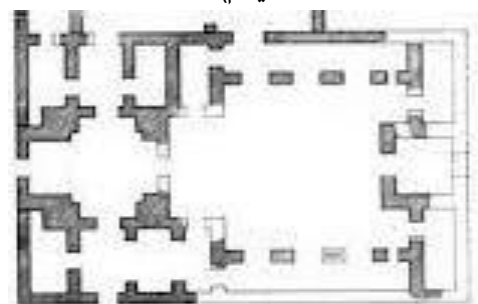
پلان اصلی این قلعه مستطیل شکل و راهروهایی طولانی در چهار جهت قرار گرفته و به وسیله درگاه‌هایی به اتاق‌های داخل مرتبط می‌شود. راهروهایی طولانی در ۴ جهت قلعه قرار گرفته و به وسیله درگاه‌هایی به اتاق‌های داخل مرتبط می‌شوند. قلعه هزار در دارای زیرزمین، طبقه همکف و طبقه بالا است و نور و تهویه آن از طریق دریچه‌هایی به قطر یک متر در سقف و دالان و اتاق‌ها تامین می‌شده است.

شکل ۶: پلان زیرزمین قلعه هزار درب (میراث فرهنگی ایلام)

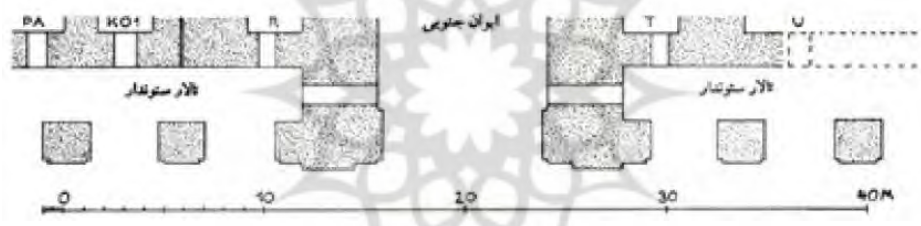

شکل ۵: پلان قلعه هزار درب (میراث فرهنگی ایلام)

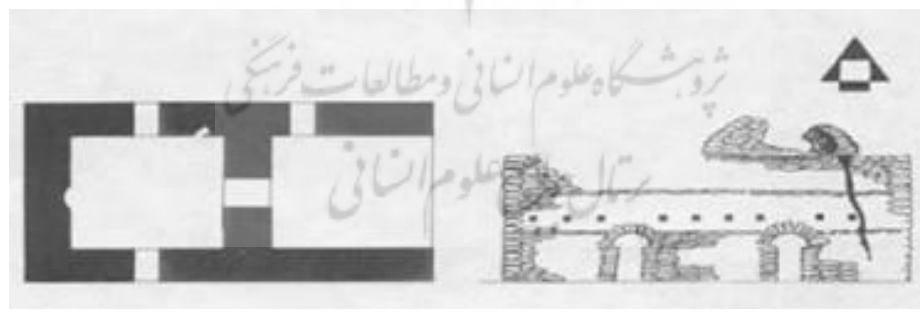

شکل ۷: پی قلعه هزار درب (میراث فرهنگی ایلام)

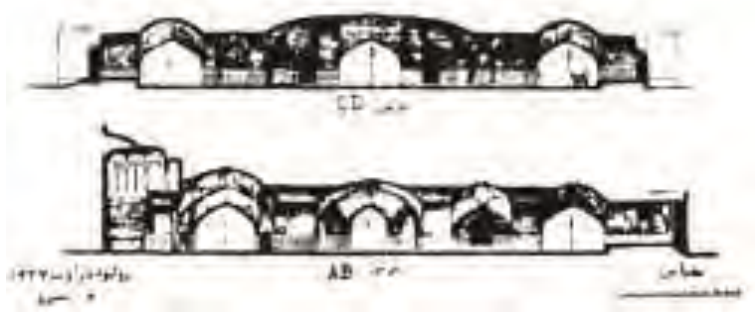
پی بنا در ۴ سوی ساختمان قلعه جای دارد که حصار قلعه را تشکیل می‌دهد. قطر دیوارها حدود ۵ و نیم متر است. دیوار جبهه شمالی بنا مشرف به یک پرتگاه است و حدود ۴ متر پایین‌تر از دیوار قلعه بنا شده است. آثاری از یک بنا با مصالح یاد شده در دامنه تند جبهه شمالی به سمت زیر قلعه ایجاد شده که کاربرد آن مشخص نیست.

شکل ۸: نقشه سازه ای قلعه هزار درب (میراث فرهنگی ایلام)

شکل ۹: نما و برش از قلعه هزار درب (میراث فرهنگی ایلام)

شکل ۱۰: مقاطع قلعه هزار درب (میراث فرهنگی ایلام)

آثار به جای مانده از قلعه نشان می‌دهد که برج‌های نگهبانی در محل ساخت قلعه وجود داشته‌اند. وجود این برج‌ها نشان می‌دهد که قلعه دارای کارکرد نظامی بوده و با توجه به مصالح به کار رفته مثل گچ پخته شده و قلوه سنگ‌های تراشیده که در بنا به کار رفته و آثار به جای مانده در قلعه از جمله برج‌های نگهبانی و شاه‌نشین و اتاق‌های مسکونی، نشان از کارکرد نظامی قلعه دارد. ظاهر و پی قلعه هزار در نشان می‌دهد این قلعه در طبقات متعدد ساخته شده و زیرزمین، طبقه همکف و طبقه بالای آن تا به امروز هم قابل مشاهده است.

۷-۳. مصالح

بدون تردید استفاده از لاشه سنگ و ملات گچ بیش از هر نوع مصالح دیگری در دوره ساسانی رواج و استفاده از آن تابع سنت‌های ساختمان سازی محلی بوده است [۱۶]. این سنگ‌ها بدون رنگ چین و با ملاتی که به سرعت سفت می‌شد، بر روی هم انباشته می‌شدند [۱۷].

شکل ۱۱: مصالح (نگارنده)

ساختار کلی این سازه مستطیل شکل است، مصالح اصلی تشکیل دهنده قلعه شامل قلوه سنگ و سنگ‌های تراشیده است که در بین آن‌ها از گچ پخته به عنوان ملات استفاده شده است. بیشتر این سفال‌ها که از محوطه قلعه به دست آمده است رنگ نخودی دارند و تزیینات نقش برجسته، طنابی و نقش کنده دارند. سفال‌های محوطه قلعه، غالباً نخودی رنگ هستند. پخت سفال‌ها کافی و تزیینات نقش برجسته، طنابی و نقش کنده دارد. سفال شاخص این منطقه، سفال نیش‌گونی است که به دوره ساسانی تعلق دارد. سبک معماری و مصالح به کار رفته نشان می‌دهد که بنا متعلق به دوره تاریخی و عصر ساسانی است.

۸. نتیجه‌گیری

قلعه‌های دوره ساسانی در نواحی مختلف ایران کارکردهای تدافعی، مرزی و غیره داشته است. در نواحی مختلف نتایج به دست آمده گواه بر آن است که اکثر قلاع دوره ساسانی کاربری تدافعی و انتظامی برای محافظت در برابر هجوم دشمنان داشته است، اما طی بررسی‌های صورت گرفته قلعه‌هایی با کاربری‌هایی تجاری، ارگ حاکم نشین، پرستشگاه و پناهگاهی برای شهرهای اطراف ساخته شده‌اند. قلعه‌ها در دوره ساسانیان عمدتاً با نقش نظامی و امنیتی بررسی می‌شوند، در حالی که وسعت کاربری قلعه‌ها فراتر از مسائل نظامی و امنیتی بوده است و قلعه‌ها در تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران دوره ساسانی نقش تعیین کننده‌ای داشته‌اند.

شهرستان آبدانان واقع در جنوب شرق استان ایلام به لحاظ باستان‌شناسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. گواه این مسأله فراوانی محوطه‌های ثبت شده در این منطقه است که طیف زمانی گسترده‌ای را از دوران پیش از تاریخ تا دوران اسلامی متأخر در بر می‌گیرد. این شهرستان دارای آثار باستانی فراوانی است که یکی از آنها قلعه هزار درب است که تاکنون مورد بررسی قرار نگرفته است. طبق بررسی‌ها قلعه هزار درب یکی از قلعه‌های ساسانی است که دارای کاربری نظامی بوده است. نتایج تحقیق همچنین نشان داد این قلعه امنیتی و نظامی ساسانی دارای طاق‌های هلالی شکل فراوان بوده که گویای این مطلب است که این قلعه نقش یک پادگان نظامی را داشته است و معماری آن شامل دو طبقه و زیرزمین با دیوارهای قطور و نفوذناپذیر و تعبیه دریچه‌هایی در سقف به منظور تهویه بوده است و راهروهایی که در چهار جهت بنا قرار داشته‌اند. همچنین مصالح بکار برده قلوه سنگ و ملات گچ بوده است. این قلعه نظامی دارای برج‌های نگهبانی جهت دیده بانی و حفظ امنیت قلعه بوده است.

منابع

- [۱]. پیرنیا محمدکریم، افسر کرامت‌الله. راه و رباط، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی؛ ۱۳۷۰.
- [۲]. رزم آرا علی. جغرافیای نظامی ایران (پشت کوه). تهران: انتشارات بی‌نا؛ ۱۳۲۰.
- [۳]. نعمتی نورالدین. جغرافیای تاریخی منطقه ایلام از آغاز تا پایان سلسله پهلوی، پایان‌نامه فوق‌اللیسانس تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ دانشگاه تهران، ۱۳۷۹.
- [۴]. محمودیان حبیب‌الله. معرفی اجمالی قلعه‌های باستانی ایلام. ایلام: گویش؛ ۱۳۸۳.

- [۵]. مترجم عباس. گزارش مقدماتی فصل اول بررسی های باستان شناختی شهرستان آبدانان، مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام؛ ۱۳۷۹.
- [۶]. واندنبرگ لوئی. باستان شناسی ایران باستان، با مقدمه رمن گیرشمن. ترجمه عیسی بهنام. چاپ سوم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
- [۷]. هژبری نویری علی رضا. نگاهی به معماری دفاعی اورارتو. نشریه مدرس علوم انسانی، شماره ۱۳، ۱۳۸۷؛ ص ۱۷-۳۸.
- [۸]. نوربخش حمید. ارگ بم، تاریخ مختصری از تحول شهرنشینی و شهرسازی در ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران؛ ۱۳۶۶.
- [۹]. زارعی محمدابراهیم، یدالله حیدری بابا کمال. اهمیت قلاع استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویر لوت. در فصلنامه پژوهش های باستان شناسی، ایران، ش ۶. دوره چهارم، ۱۳۹۳؛ ص ۱۹۵-۲۱۱.
- [۱۰]. ملازاده کاظم، محمدی مریم. قلاع و استحکامات نظامی. تهران: انتشارات سوره مهر؛ ۱۳۸۵.
- [۱۱]. کیانی محمدیوسف. معماری ایران دوره اسلامی. تهران: انتشارات سمت؛ ۱۳۸۶.
- [۱۲]. شییمان کلاوس. مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، انتشارات فرزانه، ۱۳۸۴.
- [۱۳]. کلایس، ولفرام. قلاع. ترجمه علیرضا میهنی، معماری اسلامی، گردآورنده محمد یوسف کیانی، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۷.
- [۱۵]. محمدی فر یعقوب. جولیان : آتشکده نویافته ساسانی در آبدانان ایلام. فصلنامه باغ نظر، شماره نوزدهم، سال هشتم؛ ۱۳۹۰.
- [۱۴]. مقصودی علی اصغر، هاشمی، معصومه سادات. بررسی قلعه های نظامی استان کرمان، اولین همایش ملی باستان شناسی ایران؛ ۱۳۹۲.
- [۱۶] Gwdolyn –L. Adictionaty of Ancient Near Eastern Architec Tural, 1988.
- [۱۷]. روتر اسکار. تاریخچه معماری دوره ساسانی، در بررسی هنر ایران، به کوشش آرتور آپوپ و فیلیس اکرم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی؛ ۱۳۸۷.

